

UDK 314 (497.5)–861 "1883/1903"
(083.4)Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 15. siječnja 2000.

Srbi u Hrvatskoj: Statistički pokazatelji (1883.-1903.)

MATO ARTUKOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, Republika Hrvatska

Rad donosi statističke pokazatelje o srpskom žiteljstvu u Hrvatskoj, njegovom teritorijalnom rasporedu, te strukturi zvanja i zanimanja. Uočljivo je stalno smanjenje srpskog stanovništva u drugoj polovici 19. st. te osobito velik postotak onih koji žive od prvotne produkcije. Udio Srba u stanovništvu hrvatskih gradova je neznatan, ali njihova uloga daleko nadmašuje njihov broj. Tu im ulogu osigurava njihovo bogatstvo i političke funkcije koje obavljaju.

Uvod

Za temu pod gornjim naslovom postoje vrlo vrijedni izvori. Svakako najcjenjeniji i najčešće korišten je "Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905, Zagreb 1913". Neumorni i veoma zaslužni Milovan Zoričić priredio je niz statističkih publikacija, od kojih su za ovaj rad korišteni "Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1883", "Gospodarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu, Viestnik Kralj. Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, knj. 2, Zagreb 1900"; još nas uvijek vrijednim podacima opskrbljuje Fran Vrbanić, Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije, Rad JAZU, knj. 140, Zagreb 1899. Dragocjene obavijesti možemo naći u radu M. Kresera, Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1917.

Literatura za ovaj problem i razdoblje (1883-1903) nije obilna. Najinformativniji je rad A. Szabo, Socijalna struktura srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910., Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, knj. 2, Zagreb 1989, te studija B. Vranješ Šoljan, Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća, Zagreb 1991.

Bitna pitanja na koja želimo ovim prilogom odgovoriti jesu: kakav je razvoj srpskog stanovništva i teritorijalni raspored Srba u Banskoj Hrvatskoj u

drugoj polovici 19. stoljeća, te kakva je struktura srpskog stanovništva po zvanju i zanimanju? Ovaj rad neće donijeti neke velike novosti, ali će po kojim sitnijim detaljem dati doprinos našem boljem poznavanju razvoja srpskog stanovništva u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća.

1. Broj i teritorijalni raspored Srba u Banskoj Hrvatskoj

Na početku jedno objašnjenje, koje uostalom i nije novost u našoj historiografiji: u drugoj polovici 19. st. pa sve do propasti Habsburške Monarhije, u popisu stanovništva nije se unosila nacionalna pripadnost. Istraživaču tako ostaje da posrednim putem, uz pomoć raspoloživih podataka o materinskom jeziku i vjerskoj pripadnosti približno određuje broj hrvatskih i srpskih stanovnika, kao i drugih narodnih skupina u Banskoj Hrvatskoj. Ovim poglavljem želimo ispitati kako se u Hrvatskoj razvijao broj srpskog stanovništva u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća.

Na početku razdoblja koje nas ovdje zanima, prema popisu iz 1880. u Banskoj Hrvatskoj bilo je 497 746 Srba, što je predstavljalo 26,30% ukupnog stanovništva (od 1 892 499). Dva desetljeća poslije bilo ih je 612 604 ili 25,52% (od 2 416 304 stanovnika). Dakle pravoslavno žiteljstvo ukupno se umnožilo za 114 858 stanovnika, ali stvarni udio se smanjio za navedeni postotak. Potražimo li udio Srba u stanovništvu pojedinih županija za razdoblje 1880-1900., naći ćemo iz tablice br 1 činjenice, kojima ne treba osobit komentar.

Cijelo to stoljeće udio pravoslavnog stanovništva u ukupnom stanovništvu Hrvatske je konstantno opadao. Sigurnije podatke imamo za razdoblje 1840-1900. Prema njima Srbi su 1840. činili 31,41% ukupnog žiteljstva, 1857. pak 29,04%, 1869. opet 27,84%, 1880. kako rekosmo 26,30%, 1890. 25,93%, a 1900. 25,52%. Dok je u jednom razdoblju (1869-1880) manjak bio i u apsolutnom broju (1869. 511 802, a 1880. 497 746) dotle je ipak ovaj broj u naredna dva desetljeća porastao. Ali ukupno uzevši njihov broj se smanjivao ne samo na jednom dijelu nego u cijeloj Hrvatskoj. Činjenice govore da se broj Srba samo u Hrvatskoj i Ugarskoj smanjivao, dok je njihov prirast u Srbiji jednak prirastu zemalja zapadne Europe. Iza ovih brojeva krije se život, boli i radosti čovjeka pojedinca i vjerujemo da bi mnogi narodi i pojedinci bili pošteđeni patnje da su ideolozi srpskoga naroda u Hrvatskoj na to obratili pažnju, a ne konstruirali ideologiju o ugroženosti na područjima na kojima nema riječi o ugroženosti.

Postotak katoličkog stanovništva u posljednja dva desetljeća 19. st. znatno je rastao: 1880. iznosio je 71,16%, a 1900. 71,25%. Naravno, niti su svi pravoslavci Srbi, niti su svi katolici Hrvati pa je udio Hrvata i Srba u stanovništvu Hrvatske manji od onoga o kojem nam govore ovi brojevi. Istraživanja pokazuju da je cijelo ovo stoljeće broj Hrvata i Srba u Hrvatskoj neprestano opadao. Za srpsko stanovništvo već smo pokazali činjenice, koje nisu utješnije ni za hrvatsko stanovništvo. God. 1840. u Hrvatskoj je od ukupnoga

broja stanovništva 67,01% Hrvata, 1890. 62,19%, a na samom kraju stoljeća 61,63%. Broj doseljenih stanovnika Hrvatske iznosio je oko 12% cjelokupnog stanovništva (1900. najviše iz Ugarske: 5,38%, te Austrije 2,48%). Iako danas ne možemo dijeliti optimizam i pesimizam, koji je nad ovim činjenicama gajio dr Fran Vrbanić (iz čijeg djela crpimo ove informacije), prije sto godina, činjenica jest, kako već istknusmo, da se hrvatsko, a naročito srpsko stanovništvo tijekom cijeloga 19. stoljeća neprestano smanjivalo.¹

Budući da u ovom razdoblju nije bilo nekih izvanrednih prilika (poput ratova i teških epidemija), koje bi izravno utjecale na spomenutu činjenicu, valja objašnjenje potražiti u prirodnim pojavama poroda i smrti.

Usporedimo li broj živorođene djece i ukupan broj umrlih katolika i pravoslavnih u ovom razdoblju, dobit ćemo sljedeće činjenice: za ovih 20 godina u katolika se rodilo 1.348.789 djece, a umrlo je 984.491 osoba. Rodilo se 364.298 osoba više, što iznosi 27% više rođenih nego umrlih. U pravoslavnih se rodilo 547.166 djece, a umrle su 405 262 osobe. Višak rođenih iznosi 141.904 (ili 25%).²

Iz tablice br 2 vidimo broj živorođene katoličke i pravoslavne djece po spolu u razdoblju 1901-1903. po županijama i gradovima.³

Tablica 2 1901. 1902. 1903.

Županije i gradovi	Katolici		Pravoslavni		Katolici		Pravoslavni		Katolici		Pravoslavni	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
1. Ličko-karlovčka	2302	2118	2295	2184	2462	2343	2481	2361	2059	1931	1927	1778
2. Modruško-bjelovarska	3235	3040	1582	1540	3199	3117	1619	1498	3137	2834	1501	1364
3. Zagrebačka	6867	6490	2410	2316	7345	6961	2655	2447	7096	6810	2534	2463
4. Virovitička	5712	5203	24	27	5992	5749	27	31	5715	5376	29	26
5. Bjelovarsko-križevačka	4284	4008	862	653	4607	4448	711	689	4447	4290	696	636
6. Požeška	3170	3044	1332	1173	3460	3234	1380	1425	3405	3350	1468	1395
7. Virovitička	3869	3734	889	832	4198	4055	1072	990	4165	3921	968	916
8. Stjepunska	3235	3039	3909	3759	3364	3191	3986	3935	3276	3035	3955	3852
9. Zagreb	841	876	27	28	958	862	27	32	937	889	19	22
10. Varaždinska	178	125	2	3	187	187	1	2	191	166	1	2
11. Osječki	319	298	32	9	291	324	16	15	272	277	24	10
12. Zemun	196	162	102	66	178	158	79	73	183	165	105	84

I u katolika i u pravoslavnih više se rađalo muške djece. Razlika nije znatna, ali je konstantna. Najviše katoličke djece rađalo se u Zagrebačkoj županiji (13.357 + 14.306 + 13.906 = 41.569), a pravoslavne u Srijemskoj (7.668 + 7.921 + 7.807 = 23.396). Ukupan broj katoličke djece rođene u ove tri godine iznosi 194.172, a pravoslavne 79.184. Vidljivo je da je natalitet pra-

¹ F. VRBANIĆ, "Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije, *Rad JAZU*, knj. 140, Zagreb 1899, 18-58; *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, priredio M. ZORIČIĆ, Zagreb 1883,70; *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905, Zagreb 1913, 34-39, 82 (dalje SG I); usp. također i A. SZABO, "Socijalna struktura srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910.," u: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, knj. 2, Zagreb 1989, 107-109.

² SG I, 180.

³ Isto, 192.

voslavnih nešto manji od polovice katoličkoga, što je, s obzirom na njihov ukupan udio u stanovništvu znatna participacija u ukupnom broju rođenih.⁴

Usporedimo li kotare pojedinih županija, vidjet ćemo da je prema podacima iz 1905. najviše djece rođeno u Srijemskoj županiji (7 508), a da je slijedi Zagrebačka županija (s 5 209 rođene djece). Najplodniji te godine bili su kotari Zemun (1455 djece), Glina (1360), Mitrovića (1182), Vojnić (1178), Dvor (1115), Pazova (1067), Slunj (1044), Vrginmost (1.015). U Ličko-krbavskoj županiji, koja je imala blagu brojčanu prednost pravoslavnog stanovništva (1900. 51,14%), broj porođja nije bio osobito velik u kotarima s pretežno pravoslavnim stanovništvom. Gračac 773, Korenica 669, Donji Lapac 637, Udbina 332, najmanje naravno u kotaru Perušić (114) i Senj (1).⁵ Slabu plodnost žena koju prikazuju ovi podaci vjerojatno treba povezati s činjenicom da se upravo u kotarima Ličko-krbavske županije ljudi ranije žene i udaju, što je očito iz podataka koji slijede.

U toj je županiji 36,89% katoličkih zaručnika koji su u brak stupili mlađi od 20. godina a pravoslavnih je 63,10%. Zaručnice mlađe od 17 godina bile su većinom srpske djevojke: 62,06%, a katoličkih je bilo 37,93%. Srpske i zaručnice i zaručnici ulazili su u brak između 17. i 24. godine (53,98%), a u tom razdoblju je 46,01% katoličkih djevojaka sklapalo brak i 47,75% mladića.⁶ Pratimo li u ovih 20 godina porod i pomor pripadnika obje konfesije, nalazimo iz tablice 3 sljedeće podatke na 1 000 stanovnika:

Tablica 3

God.	Katolika rođeno	Katolika umrlo	Pravoslavnih rođeno	Pravoslavnih umrlo
1880.	43,41	32,53	43,96	36,57
1881.	40,67	30,59	48,31	32,48
1882.	41,72	30,89	47,39	32,01
1883.	43,41	32,78	50,02	34,75
1884.	44,53	31,24	49,69	36,53
1885.	44,63	29,56	49,66	31,61
1886.	45,95	28,36	51,19	29,08
1887.	44,16	29,07	49,01	32,75
1888.	43,49	29,51	48,17	34,53
1889.	43,48	29,16	48,89	34,55
1890.	38,29	32,64	42,77	34,19
1891.	41,76	32,56	46,32	33,69
1892.	40,14	37,12	43,63	45,28
1893.	41,07	31,90	46,38	38,68
1894.	41,82	31,21	45,54	36,45
1895.	42,66	30,02	46,41	33,49
1896.	40,57	30,90	43,56	37,25
1897.	40,27	31,57	45,23	35,47
1898.	38,67	27,68	42,04	32,71
1899.	40,38	26,89	45,67	30,46
1900.	39,34	26,14	43,43	30,92

⁴ Isto⁵ Isto, 197-98.⁶ Isto, 172

Iz tablice je vidljivo da je natalitet kod pravoslavnih veći, ali da je i mortalitet znatno veći nego u katolika, odnosno da je nadmašio sve ostale konfesije u Hrvatskoj. Postotak smrtnosti u odnosu na ukupni broj pravoslavnih u stanovništvu Hrvatske glavni je razlog neprestanom smanjivanju udjela u ukupnom stanovništvu Hrvatske. Najmanji mortalitet je bio u Židova: broj umrlih na 1000 žitelja židovske vjere kretao se od najviše 22,69% do najmanje 12,64%⁷

Zanimljiva je činjenica da područja s najviše srpskog stanovništva imaju i najslabiji prirast. U razdoblju 1880-1910. srpsko stanovništvo povećalo se u Ličko-krbavskoj županiji tek za 18,42%; na području Modruško-riječke županije za samo 16,03%. Treba li toj pojavi tražiti uzrok u siromaštvu zavičaja, za što svjedoči i činjenica da je u privredno razvijenijim slavonskim županijama u istom razdoblju taj porast 30 do 40% veći? Ali u isto vrijeme na području Zagrebačke županije, koja se ne može pohvaliti svojim bogatstvom i raskoši, prirast je 40%. Obično prirast nije prije svega vezan za imovinsko stanje obitelji. Dapače u razdoblju 1901-1905. naravni prirast stanovništva bio je veći u tim tzv. pasivnim krajevima Ličko-krbavske (10,51%) i Modruško-riječke županije (11,16%) nego u razvikanim bogatim županijama -Srijemskoj i Virovitičkoj. Najveći naravni porast imali su Srbi u Zagrebačkoj županiji (16,42%), najmanji u Križevačkoj županiji (8,80%), a negativan u gradovima Zagrebu, Osijeku i Zemunu.⁸

Prema tome, omjer porodaža i smrti svjedoči o slabijem napredovanju pravoslavnog stanovništva i glavni je razlog činjenice, kojoj opet uzroke treba tražiti u općim uvjetima u kojima je pravoslavni živalj organizirao način svojega života. Drugi razlog, iseljavanje, kasnijeg je datuma, a uočila ga je dr. A. Szabo i daje mu osobito veliko značenje. Naime u razdoblju od 1900. do 1910. iselilo se iz Hrvatske u prekomorske zemlje 40 607 Srba ili 6,74% ukupnoga srpskoga stanovništva, što je sigurno značajan postotak.⁹

No, pogledamo li na dobnu strukturu i spol umrlih u razdoblju npr. 1901-1905., potvrđuje nam se i statistikom pretpostavka koju smo konstatirali ranije: uvjeti života i način života uzrok su većoj smrtnosti među Srbima. God 1901. umrlo je ukupno u Hrvatskoj 66 530 osoba. Od toga 10 168 pravoslavnih, što je 28,81%.¹⁰ U prvoj godini života umrlo je te godine 5 112 djece. U katolika, kojih je znatno više, taj broj je i znatno veći (12 820), ali ukupan postotak je puno manji (12,26) od udjela katolika u ukupnom pučanstvu Banske Hrvatske. Od prve do četvrte godine umrlo je 4 051 pravoslavne djece; od 5. do 6. godine 609; od 7. do 9. godine 509; od 10-14. godine umrlo je 527 djece; od 15. do 19. godine 635 što je otprilike nešto više od polovice preminulih katolika. U reproduktivnoj i kreativnoj dobi 20-29. i 30-39. godine

⁷ Isto, 240

⁸ SG I 241; v. i A. SZABO, *Socijalna struktura*, 109.

⁹ A. SZABO, 110.

¹⁰ God. 1902. od ukupno umrlih (67 467) Srbi su činili 29,67%, a 1903. 29,78%, što je brojka koja znatno nadmašuje njihov udio u ukupnom stanovništvu Hrvatske.

umrlo je 2133 osobe, od 40. do 49. godine 1061, od 50. do 59. godine 1308, a od 60. do 69. godine 1692. To su desetljeća u kojima se najviše umiralo. Od 70. do 79. godine umrlo je 1104 osobe. U dobi od 80. do 89. godine umrlo je 364 osobe, a starijih od devedeset godina 38 osoba. Zanimljiva je činjenica da žene umiru više i brže od muškaraca, od 10. do 60. godine života.¹¹ Stara šala da "žene duže žive zato što se ne žene", očito nije nastala u srpskoj sredini. Općenito uzevši broj muškaraca u Srba je u svim kotarima u ovom razdoblju veći nego broj žena. Razloge njihove veće smrtnosti i bržeg umiranja treba tražiti u načinu života, u činjenici da su srpske žene bile opterećenije poslovima od mnogih svojih suvremenica drugih konfesija. Jednostavni opisi svakodnevnog života na stotinama stranica puna su jadikovki na tu temu, pa pred njima blijede romantične slike ideologa koje prikazuju ženu heroja, Srkinju iznad svega, roditeljicu i odgojiteljicu vrljih rodoljuba, junakinju svih dana, koja već u kolijevci podiže "osvetnika Kosova." Analiza našega glavnog izvora informacija, Statističkoga godišnjaka, otkriva nam da se u Hrvata i Srba mladi rano žene, između 15. i 19. godine (u Srba se udaju i do 14. godine). U većem postotku stupaju u tu dob u brak Srbi (3,7%, prema 2,8% Hrvata). Najviše brakova sklapa se u dobi od 20. do 29. godine života (u Srba 55,1%, u Hrvata 47,8%). U dobi od 30. do preko 60. godine života broj oženjenih je u Hrvata za 5-6% veći nego u Srba. Pokazatelji su jednostavni: u Srba je više udovaca, oni postaju udovci ranije nego katolici ili pripadnici drugih konfesija, napose Židovi. Naravno da u svakoj dobi života čovjeka može zadesiti smrt. Ali zanimljivo je da je u pravoslavnih u prosjeku u svakoj dobi gotovo dvostruko više udovaca nego u katolika, što je vidljivo iz tablice br 4.

Usporedimo li ove podatke sa životnom praksom Židova, vidjet ćemo znatne razlike. Ponajprije, Židovi se kasnije žene. Oženjenih mladića od 20. do 29. godine je tek 23,8%, dok je u katolika i pravoslavnih taj postotak, kao što smo vidjeli, znatno veći (47,8% odnosno 55,1%). Udovaca je u svakoj dobi puno manje nego u dvije kršćanske religije. U kreativnoj i još uvijek reproduktivnoj dobi od 30. do 39. godine kod Židova je udovaca 0,4%; u zrelim stvaralačkim godinama, 40.-49., ima ih 1,4% naprema 3% u katolika odnosno 6% u pravoslavnih; 4,4% i 18,6% udovaca u razdoblju od 50. do 60. godine i preko 60. godine života, u usporedbi s 8,2% i 25,6% u katolika, te 13,3% i 32% u pravoslavnih,¹² odaje svakako smireniji život i sređenije imovinske prilike židovskih obitelji. Željeli smo zapravo ovim brojkama i usporedbama ponovno istaknuti da su žene kod Srba bile izložene puno većim naporima u svakidašnjem životu što im je neizbježno skraćivalo život.

Pogled na kartu govori nam da postoje četiri glavna kompleksa područja na kojima živi srpsko stanovništvo u Banskoj Hrvatskoj. Prvi kompleks proteže se od gračačkog do gradiškog kotara uz bosansku granicu, formiran povijesnim događajima u hrvatsko-turskim ratovima, migracijama vlašskog stanovništva, koje se kasnije integriralo u srpsku narodnu zajednicu. Tu, u Ličko-

¹¹ SG I, 213.

¹² SG I, 23.

krabavskoj županiji, činili su Srbi 1880. i 1900. apsolutnu većinu u sljedećim kotarima: Donji Lapac (91,40% - 91,71%), Korenica (74,48% - 74,17%), Udbina (71,09 - 70,93), Gračac (69,69% - 70,52%). Dok je D. Lapac imao 92% srpskog pučanstva, u ostalim kotarima preko 1/2 čini hrvatsko stanovništvo. Buniš, Petrovo Selo, Zavalje u Koreničkom, Podlapac u Udbinskom, Lovinac i Sv. Rok u gračačkom kotaru govore o znatnoj prisutnosti hrvatskog stanovništva, iako su ti kotari s većinskim srpskim stanovništvom. Četiri općine otočkoga kotara (Brlag, Dabar, Vrhovine i Škare) čine jaku manjinu (48,62%) u inače većinskom hrvatskom kotaru (51,36%). Ukupno u Županiji činili su Srbi 1880. god. 50,32% stanovništva, a 1900. 51,24%. U gradu Senju bilo ih je 4,08%, a dva desetljeća poslije 3,62%.

U Modruško-riječkoj županiji Srbi su činili većinu u dva kotara: Vojniću (1880. 72,11% i 1900. 53,62%) no i opet s jakim hrvatskom većinom u općinama Vukmanić i Barilović s preko 90% hrvatskog stanovništva. Općine Slunj, Drežnik i Cetingrad s apsolutnom većinom hrvatskog stanovništva čine kartu slunjskoga kotara šarolikom. U cijeloj županiji Srbi su činili 31,74% stanovništva 1880. te 32,23% 1900. U gradu Bakru činili su tek neznatnu manjinu od 0,30 do 0,64% stanovnika. Općine ogulinskog kotara: Drežnik, Plaški, Dubrava i Gomirje, s kojim su povezane općine Vrbovsko i Moravice deliničkog kotara, nastanjene su također Srbima.

U Zagrebačkoj županiji Srbi su činili većinu u kotarima: Dvor (87,35% 1880., te 88,00% 1900.), Vrginmost (85,63% 1880, i 86,12% 1900.), Glina (63,27% 1880, a 1900. 64,82%), Kostajnica (59,60-62,29%). No, u općinama glinskog kotara: Bučica, Glina, Jukinac i Stankovac preteže hrvatska većina. U kostajničkom pak kotaru, u gradu Kostajnici žive pretežito Hrvati, koji čine prilično jaku manjinu u općinama Dubica, Majur i Staza. Rajić i Čaglić novskom kotaru te općina Okučani novogradiškom kotaru čine sjevernu granicu ovoga prvog kompleksa. Hrvati su u otarima ove županije predstavljali 22,39% stanovništva 1880, a dva desetljeća kasnije 23,79%. U gradovima ove županije (Karlovcu, Petrinji i Sisku) činili su 7,32 % žitelja 1880, a 1900. god. 7,85%. U cijeloj županiji 21,55%, odnosno 1900. god. 22,95% stanovnika su Srbi. U Zagrebu ih je ukupno 959, uglavnom činovnika, oficira, trgovaca, što je činilo 3,29% Zagrepčana 1880, odnosno 4,22% 1900. U ova dva desetljeća broj Srba u Zagrebu bio je stalno manji od broja Židova (1880. g. 1286, 1890. godine 1942 i 1900. godine 3195).

Drugi kompleks čini istočni dio Bjelovarsko-križevačke županije u kojoj su Srbi bili 1880. u većini samo u kotaru Grubišno Polje (58,27%), ali dva desetljeća kasnije čine tu znatnu manjinu od 47,39%. No, uz općine Vujakovac (s 20, 40 % Srba) i Farkaševac (30,67% Srba) ovaj kompleks čine još općine Garešnica (kotar Garešnica), Severin i Gudovac (kotar Bjelovar).

Treći kompleks čini kotar Pakrac (64,69% - 55,53%) i neke općine kotara Daruvar (37, 11 % 1880 - 30, 06 % 1900.g.) Požeške županije: Bektež, Brestovac, Bastaji, Buć, Gjulaves, Hrastovac, Uljanik. Pakrački kraj nazvan "Mala Vlaška", iako s većinskim srpskim stanovništvom ima znatan broj i

hrvatskih općina (Antunovac, Badljeva, Gaj, Lipik, Pakrac, Pakračka poljana). U kotaru Nova Gradiška Srbi su činili četvrtinu stanovništva s većinom u samo dvije općine (Mašić i Okučani). Novski kotar ima (27,94% - 36,83%) jedino općinu Rajić u kojoj Srbi žive u većini, ali ih je znatna manjina u općinama Jasenovac i Novska. U požeškom kotaru živjelo je oko jedne četvrtine srpskog stanovništva koliko i u Požeškoj županiji ukupno (1880. g. 27,77%-25,79% 1900. g.). U Virovitičkoj županiji s pretežno naseljenim hrvatskim stanovništvom (1880. g. 75, 32 % - 1900. g. 77, 03 %), živi prilično brojno srpsko stanovništvo (1880. 21,09 % - 1900. 18,70%), koje je u ova dva desetljeću u opadanju. U većini su samo u općinama Voćin, Slatinski Drenovac, Bijelo Brdo, Dalj, Tenja, dok u općinama Suhopolje i Levanjska Varoš te kotarima Slatina i Orahovica čine respektabilnu manjinu.

Četvrti kompleks prostire se u znatnom dijelu vukovarskog kotara (općine Bobota, Trpinja, Bršadin, Negoslavci, Vera, Ostrovo, Borovo). Od ukupnog broja žiteljstva 1880. u kotaru je živjelo 36, 91 % Srba, a 1900 35, 69 %.

Iločki kotar čini neznatnu srpsku većinu s općinama Bingula, Čerević, Neštin, Susek i Šarengrad, od koje neke, poput Šarengrada imaju samo stotinjak pravoslavnih stanovnika više nego katoličkog življa. U pretežno srpskom kotaru Irig (1880. g. 80,09% - 75,95% 1900.) općine Maradić i Kamenica čine jake oaze hrvatske dijaspore. Kotar Mitrovica također je pretežno naseljen Srbima (1880. 87,01% - 1900. 85,55%). Rumski kotar je mijenjao nacionalnu strukturu kroz ova dva desetljeća. Godine 1880. Srbi su činili 51,40% žiteljstva, a 1900. 47,01%. Izrazito hrvatskim stanovništvom bile su naseljene općine Hrtkovci, India, Nikinci, Putinci, Ruma, dok su u općinama Voganj i Platićevo činili znatnu manjinu.

Najzanimljivija konfesionalna struktura je u kotaru Stara Pazova. Godine 1880. pravoslavci su tu činili 59,53% stanovništva. Dva desetljeća poslije 53,97%. Katolici 15,32% odnosno 16,31% naseljavajući Novi Slankamen i Stari Slankamen, ali čineći znatan udio u stanovništvu općina Golubinci, Beška i Stara Pazova, nadmašujući broj pravoslavaca u Novim Banovcima i Novoj Pazovi u kojoj golemu većinu čine evangelici kao i u općini Stara Pazova dok ih je u Krčedinu više od četvrtine stanovništva. Kotar Šid imao je određenu brojčanu prevagu katolika 1880: 46,77% prema 44,07% pravoslavnih. Dva desetljeća poslije smanjio se broj jednih i drugih, ali su katolici u ovom kotaru i dalje činili većinu (44,49% prema 43,54%). Katolici su činili većinu u općinama: Bapska, Gibarac, Ilača, Kukujevci, Lipovac, Morović, Strošinci; pravoslavni u Adaševcima, Bačincima, Ilincima, Jameni, Maloj Vašici i Šidu koji je bio multikonfesionalan.

U Vinkovačkom kotaru srpske oaze bili su Mirkovci nadomak Vinkovaca i Novo Selo, a zemunski kotar osim u općinama Ašanja, Bečmena i Bežanija imao je snažnu srpsku većinu (1880. 90% - 1900. 81,20%) koja se s vremenom smanjivala u korist evangelika.

Županjski kotar najčistiji je hrvatski kotar Srijemske županije u kojem Srbi čine neznatnu manjinu (1880. 4,62%, a 1900. 5,37%).¹³

Rekapituliramo li sve što je ovdje istaknuto o broju i teritorijalnom rasporedu srpskog stanovništva, možemo reći da ono čini apsolutnu većinu u Srijemskoj županiji (1880. g. 134 588–1900. g. 166 717), no postotkom su najjači u Ličko-krbavskoj županiji (1880. 50,32% - 1900. 51,24%), dok u Srijemskoj županiji čine 47,21%, a dva desetljeća poslije 45,71%. Zatim slijedi Modruško-riječka županija (1880. 31,74% - 1900. 32,23 %) te Požeška županija s 27,77% 1880. i 25,79% stanovništva 1900. Ovo su ujedno županije u kojima udio srpskog stanovništva nadilazi njegov postotak u cijeloj Banskoj Hrvatskoj (25,52%). U Zagrebačkoj županiji taj je udio ispod postotka za cijelu zemlju (1880. 21,5% - 1900. 22,95%) kao i u Virovitičkoj županiji, gdje Srbi čine 21,09%, odnosno 18,17% stanovništva na početku 20. st. U Varaždinskoj županiji njihov udio u stanovništvu ne doseže niti jedan posto.

Važno je napomenuti da je srpsko stanovništvo uglavnom pomiješano sa stanovništvom drugih narodnosti, osobito Hrvatima, pa i u mjestima koja su mu glavna sjedišta. Nije velik broj općina s preko 80% srpskog pučanstva, a i one su često opkoljene hrvatskim općinama tako da nigdje ne obuhvaćaju veću teritorijalnu površinu. Iznimka je donekle Srijemska županija, ali u njoj pravoslavno stanovništvo nije nikada imalo apsolutnu većinu. U svim ovim predjelima Hrvati se isprepliću sa srpskim stanovništvom i u većim i u manjim naseljima. S izrazitom srpskom većinom od preko 80% i 90 % geografski su povezane tek dvije, najviše tri općine.

Iz tablice broj 5 vidljiv je odnos dvije glavne konfesije u hrvatskim gradovima.¹⁴ Od 100 žitelja po vjeri u gradovima su bili:

Tablica 5

Grad	Katolici			Pravoslavni		
	1880.	1890.	1900.	1880.	1890.	1900.
1. Senj	95,56	94,03	96,26	4,08	4,96	3,62
2. Bakar	99,70	98,93	98,93	0,30	1,02	0,64
3. Karlovac	90,87	90,87	89,89	6,50	5,91	7,12
4. Petrinja	88,05	88,05	86,43	11,12	11,29	12,49
5. Sisak	88,39	88,39	88,19	6,00	5,28	5,82
6. Zagreb	91,22	91,22	88,85	3,29	3,14	4,22
7. Varaždin	93,48	92,62	92,23	0,79	1,10	1,01
8. Bjelovar	82,89	81,25	79,75	13,82	13,05	13,09
9. Križevci	91,46	88,82	90,72	2,87	3,76	2,34
10. Koprivnica	92,27	92,70	93,06	1,29	1,11	1,34
11. Brod	83,40	82,36	81,33	7,99	8,95	8,95
12. Požega	86,43	84,97	84,01	8,53	8,58	8,18
13. Osijek	81,14	81,14	81,25	9,09	8,10	7,38
14. Mitrovica	53,80	55,62	54,73	40,27	35,28	36,41
15. Petrovaradin	90,15	90,77	89,76	3,73	3,81	4,32
16. Karlovi	42,76	44,08	42,72	55,88	53,73	55,57
17. Zemun	55,49	55,94	57,75	37,06	36,04	34,84

¹³ *Popis žiteljstva i stoke, 73-78; SG I, 26-39*

¹⁴ *SG I, 36.-39.*

Osnovna značajka gradova jest da imaju izrazito katoličku većinu, a time uglavnom hrvatsku većinu. Iznimku čine samo Srijemski Karlovci s pretežito srpskim stanovništvom u ovom razdoblju (1880. 55,88% - 1890. 53,73% i 1900. 55,57%), ali i s jakom katoličkom manjinom koja se kretala oko 43%. U Zemunu i Mitrovici prevladavala je katolička većina (1900. g. 57,75% i 54,73%) uz jaku pravoslavnu manjinu (34,84% i 36,41%). Petrinja i Bjelovar još su gradovi u kojima udio Srba u stanovništvu prelazi 10%.

Zbrojimo li gradsko stanovništvo na početku i na kraju razdoblja koje nas zanima, vidjet ćemo da ono ne predstavlja znatniji dio stanovništva Hrvatske. Naime, 1880. u hrvatskim gradovima živjelo je ukupno 120187 građana (cjelokupno stanovništvo 1892499). Dva desetljeća poslije 185 720 stanovnika (2 416 304 ukupno stanovništvo Hrvatske i Slavonije). Postotak od 6,40 i 7,68 stanovnika koji žive u hrvatskim gradovima dovoljno govore o razvijenosti Banske Hrvatske. Srpsko stanovništvo još je izrazitije vezano za selo. Godine 1880. u gradovima je živjelo 15879 srpskih građana, a na prijelomu stoljeća 20726. Gledajući cjelokupno stanovništvo Hrvatske srpsko građanstvo je činilo u ove dvije godine dvaju desetljeća, što su predmet našega istraživanja, 0,83%, odnosno 0,85% ukupnoga hrvatskog stanovništva ili 13,10% odnosno 11, 15 % gradske populacije. Od ukupnoga srpskog stanovništva u gradovima je živjelo 3,19% na početku i 3,38% žitelja na kraju ovoga razdoblja.¹⁵

Srbi dakle ne čine osobito velik broj stanovnika hrvatskih gradova u posljednja dva desetljeća 19. st, ali to je samo dokaz kako broj ne mora određivati snagu. Naša historiografija tek treba istražiti podrijetlo srpskoga građanstva. Mi ćemo ovdje samo konstatirati činjenicu da je upravo u ova dva desetljeća malobrojno srpsko građanstvo zahvaljujući unosnim političkim funkcijama, povoljnim političkim prilikama, okretnosti u poduzetništvu i bogatstvu postavilo čvrst temelj za prevlast Srba nad Hrvatskom za cijelo sljedeće stoljeće. Ta je prevlast srušena tek u novije vrijeme.

Pogledajmo napokon gustoću žiteljstva na teritoriju u kojem Srbi žive u većini. Ove su činjenice važne jer uvjetuju gospodarski i politički razvitak naroda na području koje nastanjuje.

Gustoća žiteljstva je odnos žiteljstva prema površini na kojoj živi i izražava se brojem stanovnika na jedinici površine, a za to uzimamo km². Pri tome je važno vidjeti koliko obradivoga tla otpada na jednu osobu, odnosno može li ratarsko tlo hraniti stanovništvo koje tu živi. Različiti su uzroci gustoće naseljenosti: klima, zemljopisni položaj, plodnost tl, te porod, pomor, iseljavanje i useljavanje u neki kraj. Naravno da će krajevi s blažom klimom biti gušće naseljeni od onih s ekstremnim klimatskim uvjetima (Lika je kod nas najbolji primjer). Mora i rijeke oduvijek su bili izvor hrane pa se život i koncentrira oko njih. Suvremenije su činjenice da gustoća žiteljstva opada smanjenjem ratarske proizvodnje i povećanjem drugih grana privrede (industrije,

¹⁵ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb 1991.

trgovine, prometa). Isto tako latifundije utječu na smanjenje gustoće stanovništva. Najbolji primjer je Srijem i Slavonija gdje se zbog velikih posjeda narod ne može naseljavati u onom broju u kojem bi ga ratarsko tlo moglo prehranjivati. Mali posjedi i dobro razvijena prometna infrastruktura uvećavaju gustoću žiteljstva.¹⁶

Godine 1900. Hrvatska je imala površinu od 42 533 km² na kojoj je živjelo 2 416 301 stanovnik, što znači da je prosječno na jednom kvadratnom kilometru živjelo 56, 81 stanovnik. U razdoblju od 1880. do 1900. stanovništvo se u Hrvatskoj umnožilo za 12 žitelja po jednom četvornom kilometru. Naime 1880. na km² živjelo je 44,8, a 1890 51,8 žitelja.¹⁷

Zahvaljujući izvrsnoj studiji M. Kresera, možemo pratiti gustoću naseljenosti stanovništva i u područjima koja su naseljena pretežno Srbima. Kao što smo vidjeli najveći postotak srpskog stanovništva iskazuje Ličko-krbavska županija. Ona je poslije Zagrebačke i Srijemske županije najveća hrvatska županija s ukupnom površinom od 6210,92 km² i prosječnom gustoćom 28,1 stanovnik na km² 1880, odnosno 30,7 godine 1890. i 33,5 stanovnika 1900. na istoj jedinici površine. Ličko-krbavska županija je najrjeđe naseljena hrvatska županija. I u toj činjenici kao da su se skupili svi uzroci: i klimatski i geografski, ali i oni prirodni poroda i smrtnosti. No s druge strane najplodnijom ratarskom površinom najviše raspolaže na drugom kraju Hrvatske, u Srijemskoj županiji srpsko žiteljstvo, koje s obzirom na postotak nije najbrojnije ali ga u toj županiji najviše ima.

U Ličko-krbavskoj županiji nastala je velika površina neplodne zemlje poznata pod imenom vrištine zbog zanemarenosti tla. Kad na nj djeluju oborine, uništava se njegova mrvasta struktura i zarasta u bujad i vrijesak. Nepućenost stanovništva i nestašica prometnih veza čini ovaj kraj pasivnim. Slično je i u Modruško-riječkoj županiji. U ove dvije županije uzgajaju se samo one kulture kojima je potrebna vegetacija tri do četiri mjeseca, jer gospodarske kulture zahtijevaju dulje razdoblje za vegetaciju. To je razlog zbog kojeg se ovdje ne može uzgajati ozima žitarica i kukuruz, koji su važni za uređenje racionalnoga ratarskog sustava.

Osobito nepovoljno na gustoću žiteljstva djeluju latifundije. One onemogućavaju unutarnju kolonizaciju iz pasivnih i prenaseljenih područja. Prema popisu iz 1895. obuhvaćao je veleposjed s preko 1000 katastarskih jutara površine preko 1 milijun katastarskih jutara ili 22,46% ukupne gospodarske površine. Nalazio se u rukama 209 gospodarstvenika. Na povećanje broja sta-

¹⁶ M. KRESER, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1917, 3-7.

¹⁷ Srbija je 1905 imala 48303 km² i 2688025 žitelja što znači da je na km² živjelo 55,6 stanovnika. U Bugarskoj na 96345 km² živjelo je 4252861 stanovnik - na km² živio je 44,1 stanovnik. U Crnoj Gori je na km² živjelo je 31, 6 stanovnika. U Bosni i Hercegovini također je gustoća žiteljstva manja (1880. 23, 1890. 26, 1900. 30 stanovnika na km²). Ugarska je neznatno nadmašivala Hrvatsku po gustoći žiteljstva: 1880. 49, 1890. 54, 1900. 60 žitelja na km². Austrija je bila gušće naseljena, a od austrijskih zemalja osobito Donja Austrija i Češka koje su imale preko 100 stanovnika na km²: usp M. KRESER, n. rad, 12.

novnika osobito nepovoljno djeluju latifundije u Virovitičkoj županiji (1885. obuhvaćala je 56% ukupne gospodarske površine) i Požeškoj županiji (s 29 % ukupne gospodarske površine). U Modruško-riječkoj 19%, u Zagrebačkoj 15%, u Varaždinskoj 16%, u Srijemskoj do 17%. te u Bjelovarsko-križevačkoj 8 %.

Tablica gustoće žiteljstva 1900. po kotarima i gradovima ne zahtijeva puno komentara. Najbolji omjer ukupne poljoprivredno korisne površine s oranicama, vrtovima, vinogradima i livadama ima Srijemska županija (60,76%). Najslabiji pak Ličko-krbavska: 23,45%. U Srijemskoj županiji kotari Pazova (74,23%), Ruma (72,97%), Irig (64,48%), Mitrovića (60,84%), Vin-kovci (53,08%), a najslabiji ima Županja (49,62%). U Ličko-krbavskoj župa-niji su Gospić i Gračac kotari s najvećom površinom i s najmanjom poljo-djelskom površinom: Gračac 20, 81 %, Perušić 20, 96 %, Gospić 24,16%, Korenica 25,96%, Lapac 27,38%.

Ovisno o svim onim uvjetima koji su već spomenuti, gustoća žiteljstva najmanja je u Ličko-krbavskoj županiji (33,51 na km²) ako uzmemo u obzir cjelokupnu površinu te županije, ali je vrlo visoka uzevši u obzir samo poljo-djelsko korisnu površinu. Na km² koncentriralo se tu 142,88 stanovnika. Naj-gušće je naseljena Varaždinska županija (109,14 stanovnika na km² cijele površine, odnosno 209,94 stanovnika na poljodjelski korisnoj površini). Požeška, Virovitička i Srijemska županija spadaju u rjeđe naseljene županije. Na poljo-djelski korisnoj površini najslabije su naseljene Srijemska (88,22 stanovnika na km²) i Virovitička županija (90,53 stanovnika na km²). Nepovoljan učinak na gustoću žiteljstva ovdje je imao ponajprije veliki posjed.

2. Srpsko stanovništvo po zvanju i zanimanju

Poljodjelstvo

Često ova poglavlja nakrcamo brojkama i postotcima, da bismo ih onda ne namjerno, ali sigurno ušutkali i tako postaje sve pusta brojka koja je svrha sama sebi. No jedno je jasno: zvanje i zanimanje znači život pojedinaca. I zva-nja i zanimanja kojima se posvećuje cijeli narod znače također život toga na-roda, njegove mogućnosti, slobodu izbora, planove. Zato ovim poglavljem že-limo samo odgovoriti na pitanje: koja zvanja i zanimanja izabiru Srbi? I mi će-mo ovdje donijeti samo brojeve, obuhvatiti sve slojeve srpskoga društva, a osobito istaknuti one krugove iz kojih potječe najveći broj predstavnik naj-oduševljenijih oblika nacionalne svijesti, da bismo na drugom mjestu pokazali i način njihova djelovanja te analizirali udio pojedinih društvenih struktura u izgradnji društvenog mentaliteta.

U ovom razdoblju glavni izvor egzistencije srpskog stanovništva, kao i stanovništva Hrvatske uopće, bila je poljoprivreda. Preko 92% žiteljstva živi od ove gospodarske grane, u kojoj se i znanje i imanje nasljeđivalo. Zemlja svakako nije jedino bogatstvo, osobito u novije vrijeme ne spada u onu vrstu

bogatstva koje očarava ljude, ali oduvijek je spadala u bogatstvo koje je svom posjedniku pružalo najveću sigurnost. Postoji neka tajna veza između čovjeka i onoga komada zemlje na kojem se on rađa, na kojem radi i umire; ona nije samo njegova hraniteljica, nego i odgojiteljica na kojoj niče ne samo hrana, nego iz koje on crpi i mudrost. I o toj tajnoj vezi napisani su mnogi umni ređci. Zanima nas činjenica koja se može izraziti brojkom: naime, kome pripada zemlja u Hrvatskoj? Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895. i vridjedn, neumorni i zaslužni Milovan Zoričić, koji je obradio podatke, olakšava nam odgovor na ova pitanja. No, ponajprije treba vidjeti o koliko je gospodarstava riječ i s kojom površinom zemlje oni raspolaze. Prema podatcima koje priopćuje M. Zoričić, u Hrvatskoj je tada bilo 405868 gospodarstava s ukupnom površinom od 4 509 880 jutara. Popis stanovništva 1890. govori nam da je u Hrvatskoj tada živjelo 87,90% žitelja "materinskog jezika hrvatskog ili srpskog", no broj gospodara kojima je hrvatskimaterinski jezik manji je od postotka koji čine u ukupnom stanovništvu.

Tablica broj 7 pokazuje nam da je najveći broj gospodarstava do 100 jutara. Kategorije do 100 j obuhvaćaju i najveći postotak površina gospodarstava. Kategorije 5-10 j, ili 10-20 ili pak 20-50 j pripadaju Hrvatima i Srbima u velikom postotku od 94,93% do 89,59%. Stranci se počinju isticati u kategorijama od 50 do 100j i iznad tih površina zemljišta, i to ponajviše oni koji govore njemački (preko 100 j 21,37%, preko 500-1000 j 26,55% a preko 1000 j 31,69%), te mađarski, čiji je postotak vlasništva nad zemljištem u nas nešto niži, ali još uvijek je znanat (imanja s preko 500 - 1000 j 11,81%, a preko 1000 j 28,53%).

Tablica 7

Maternost jezika gospodara	Gospodarstvo fitilnih vrsta i landstva s površinom od										Ova gospodarstva u svim	
	-1 od 1 do 4 hektara		Plovo	Plovo	Plovo	Plovo	Plovo	Plovo	Plovo	Plovo		
	1-5	5-10	10-20	20-50	50-100	100-200	200-500	500-1000	1000			
Ukupno												
I. Broj gospodarstava												
Hrvatskih resp.	18.392	27.055	118.201	106.650	90.059	29.474	2.223	380	155	50	01	374.688
Slovenski	120	221	284	79	65	25	1	1	5	1	1	759
Čakli	158	267	1.019	1.023	938	310	17	4	7	2	0	5.743
Slovački	229	137	523	330	378	176	23	1	1	1	1	2.061
Rusinski	147	67	124	315	91	29	3	1	1	1	1	616
Bugarski	2	-	2	2	2	7	-	-	-	-	-	18
Mađarski	1.025	791	2.025	1.269	1.641	364	55	22	12	12	46	7.932
Njemački	5.326	1.291	3.422	2.462	2.232	1.022	498	114	21	29	60	15.454
Pomorski	11	2	12	14	15	2	-	-	-	-	1	36
Talijanski	20	24	88	100	25	2	-	-	-	-	1	271
Ortaš	69	11	60	14	25	7	-	-	1	-	2	202
Ukupno	23.425	29.981	125.778	118.793	112.520	38.887	2.794	534	241	106	186	465.248
II. Površina gospodarstava u jutrima												
Hrvatskih resp.	6.168	14.896	946.320	756.262	1.049.247	267.020	161.842	52.263	49.220	42.693	334.620	3.565.260
Slovenski	33	120	555	965	585	569	65	132	1.469	206	1.570	6.286
Čakli	32	154	2.008	7.428	13.027	4.224	1.195	399	2.154	1.161	1.022	26.922
Slovački	91	80	1.704	3.999	4.461	1.295	1.464	113	438	113	102	19.224
Rusinski	64	31	464	936	1.328	1.067	223	101	-	693	1.684	7.027
Bugarski	2	-	12	26	24	211	-	-	-	-	-	276
Mađarski	323	497	5.728	12.221	22.868	15.494	4.016	2.252	6.942	9.052	20.437	344.511
Njemački	992	751	8.725	10.026	33.384	57.119	33.211	15.321	20.241	292.625	447.247	497.247
Pomorski	6	2	193	93	198	68	-	-	-	-	-	426
Talijanski	4	11	224	294	292	127	105	-	-	88	12.729	32.241
Ortaš	2	6	182	94	477	210	-	109	-	1.330	5.042	10.309
Ukupno	7.294	14.284	209.387	812.216	1.128.224	864.297	442.117	72.919	72.494	74.888	923.117	4.519.888
III. Površina dijelovi cijele površine obrane u jutrima												
Hrvatskih resp.	79,14	89,85	94,44	94,44	93,20	89,59	77,29	73,05	63,96	53,48	36,26	79,27
Slovenski	0,45	0,39	0,77	0,07	0,05	0,07	0,05	0,19	1,91	0,66	0,21	0,15
Čakli	0,11	0,05	0,29	0,29	1,46	0,96	0,66	0,84	2,28	1,52	-	0,92
Slovački	1,17	0,33	0,48	0,48	0,39	0,62	0,79	0,46	0,40	-	0,12	0,41
Rusinski	0,62	0,12	0,11	0,11	0,12	0,19	0,16	0,14	-	0,91	-	0,18
Bugarski	0,02	-	-	-	-	0,02	-	-	-	-	-	0,01
Mađarski	4,39	3,02	1,61	1,61	2,09	1,82	2,20	4,09	8,89	11,81	28,53	7,64
Njemački	12,72	4,59	4,25	2,22	2,97	6,67	10,25	21,27	20,65	26,23	31,69	11,02
Pomorski	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,01	-	-	-	-	-	0,01
Talijanski	0,05	0,07	0,09	0,09	0,02	0,01	0,07	-	-	-	1,28	2,14
Ortaš	0,27	0,03	0,03	0,03	0,04	0,02	-	-	0,16	-	1,39	0,87
Ukupno	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

U zapadnim županijama: Ličko-krbavskoj, Modruško-riječskoj, Zagrebačkoj i Varaždinskoj mala i srednja gospodarstva sačuvana su u rukama hrvatskog i srpskog stanovništva, a već u gospodarstvima s preko 200 j uzmiču ti gospodari pred doseljenicima. Kako se ova životna zbilja, da ne kažemo drama, odigravala, mogu posvjedočiti i brojke iz tablice broj 8, iz koje je vidljivo da su mala i srednja gospodarstva u rukama domaćih ljudi u Bjelovarsko-križevačkoj županiji oko 93%, da je već u Požeškoj županiji taj udio domaćih gospodara manji za 10%. Najviše zemlje pripalo je strancima u Virovitičkoj županiji (gotovo polovica). U Srijemskoj županiji omjer je za Hrvate i Srbe povoljan u kategorijama manjih i srednjih gospodarstava, no ona iznad 200 j najčešće pripadaju novim doseljenicima.

Rekapituliramo li ono što je rečeno, vidjet ćemo da su samo u Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji velika gospodarstva s preko 200 j nešto preko polovice u rukama Hrvata i Srba, dok su u drugim županijama pretežno u rukama drugih narodnosti, ponajviše Nijemaca, koji prevladavaju u Virovitičkoj i Srijemskoj županiji, i Mađara, koji naseljavaju Bjelovarsko-križevačku i Požešku županiju. Uz to, dva snažna gradska slavonska gospodarska centra, Osijek i Zemun, u rukama su Nijemaca. Podjela gospodarstava po materinskom jeziku koji je tada nazivan "hrvatski ili srpski", ne može nam biti osobito od koristi za rješavanje problema, koji smo u ovom radu postavili: Naime, tko je vlasnik zemlje u Hrvatskoj i u kojem omjeru? Puno više u tome u pomoć nam priskaače podjela gospodarstava po vjeri gospodara. Prema popisu iz 1890. u Hrvatskoj je bilo 71,03% katolika, 25,95% pravoslavnih, 0,57% grkokatolika, 1,63% evangelika i 0,79% Židova.

Tablica 8

Maternjezikovni gospodar	Posjedni dijelovi od cijele površine gospodarstva													
	Županja													
	Ličko-Krbava	Modruško-Rijeka	Zagrebačka	Varaždinska	Bjelovarsko-Križevačka	Požeška	Virovitička	Srijem	Osječko-Srijem	Varaždinska	Osječko-Srijem	Hrvatska		
Nevratna 0														
Srednja 10-200 j	1-10 j	99,93	99,77	99,29	99,12	93,13	83,91	68,00	69,19	93,73	89,55	40,33	89,87	84,45
	10-20 j	99,98	99,53	99,69	93,72	92,21	89,96	75,17	79,09	94,23	91,54	42,99	42,67	94,48
	20-50 j	100,00	99,95	99,10	99,79	92,64	86,87	81,11	86,87	93,85	92,92	46,97	28,17	93,71
Ukupno	1-10 j	99,91	99,56	99,42	94,51	92,21	87,36	76,62	76,17	94,21	90,21	32,50	12,02	92,76
	10-20 j	-	2,22	54,39	47,47	71,64	42,59	32,69	46,28	100,00	-	92,14	-	34,95
	20-50 j	99,47	81,89	81,91	99,28	86,88	76,08	81,23	74,14	99,54	88,66	28,87	28,76	79,87
Bjelovarski	-	0,01	0,39	0,81	0,11	0,69	0,93	0,93	1,88	1,96	-	-	0,15	
Čakvi	-	-	0,31	0,22	2,49	3,31	3,29	0,92	0,13	0,16	0,09	0,01	0,82	
Krovački	-	0,37	-	-	0,31	0,36	0,42	0,61	-	0,19	0,21	0,01	0,49	
Rimski	-	-	1,28	-	-	-	0,16	-	-	-	-	-	0,15	
Brijuni	-	-	-	-	-	0,01	-	0,73	0,54	-	0,47	-	-	
Međimur	-	7,23	3,36	1,82	7,56	15,09	13,71	4,12	0,13	1,07	0,22	0,39	1,84	
Sjeverni	0,62	12,51	3,77	1,93	1,59	3,63	22,18	16,84	1,79	7,64	63,72	74,50	11,02	
Šumarski	-	-	-	-	-	-	-	0,01	0,64	-	-	-	0,01	
Tijenski	0,01	0,01	0,01	0,01	0,03	0,12	2,79	0,69	0,87	-	0,61	-	0,49	
Osječki	-	0,01	0,01	0,03	1,11	0,23	0,03	0,01	-	0,03	-	0,07	0,23	
Ukupno	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	

Počevši od najmanjih kategorija do kategorija 10-20 i 20-50 j postotni dio pravoslavnog žiteljstva kao vlasnika raste. U tim kategorijama oni nadmašuju postotak koji imaju u stanovništvu Banske Hrvatske i drže preko 1/3 ukupne površine tih kategorija. Kod velikih posjeda s preko 200 j i onih najvećih preko 1000 j njihov udio u vlasništvu je neznatan. Tu ih nadmašuju i evangelici i Židovi, što se vidi iz sljedeće tablice.

Tablica 9

Kategorije po površini u jutrima	Gospodarstva po vjeri gospodara					
	Rimo-katoličke	Griko-katoličke	Pravoslavni	Evange-likke	Izraelske	Ostale
	Vjeroispovijest					
I. Broj gospodarstva						
-1 { Bez oranica i livada S oranicama i livadama	16,928	26	4994	727	563	17
	23,878	99	5494	342	160	10
Preko 1-5	97,566	997	25436	1264	374	41
5-10	77,689	775	30865	1280	169	15
10-20	53,778	327	26213	1009	161	32
20-50	18,722	128	10896	622	132	7
50-100	1,851	7	751	14	71	-
100-200	367	3	107	18	39	-
200-500	153	-	33	12	44	-
500-1.000	76	1	8	6	15	-
1.000	127	-	11	20	28	-
<i>U svemu</i>	291195	2543	104798	5514	1756	122
II. Površina gospodarstava u jutrima						
-1 { Bez oranica i livada S oranicama i livadama	5374	92	1883	250	191	4
	12925	66	3063	216	82	6
Preko 1-5	283006	3140	78374	3762	908	107
5-10	561007	5311	226296	9313	1176	132
10-20	739145	4475	365674	14214	2334	492
20-50	528364	3197	300921	19622	3984	209
50-100	122173	520	46861	7580	4983	-
100-200	49591	247	13944	2288	5509	-
200-500	48141	-	10450	3556	14887	-
500-1.000	54816	573	5795	5422	9952	-
1.000	704671	-	30158	124578	63770	-
<i>U svemu</i>	3109273	17561	1083419	190801	107816	950
III. Postotni dijelovi cijele površine dotične kategorije						
-1 { Bez oranica i livada S oranicama i livadama	68,97	1,18	24,16	3,20	2,45	0,04
	79,00	0,41	18,72	1,32	0,51	0,04
Preko 1-5	76,64	0,85	21,22	1,02	0,25	0,02
5-10	69,84	0,66	28,17	1,17	0,15	0,01
10-20	65,62	0,39	32,46	1,27	0,22	0,04
20-50	61,72	0,36	35,13	2,30	0,46	0,02
50-100	67,08	0,39	25,62	4,16	2,75	-
100-200	69,26	0,35	19,49	3,20	7,70	-
200-500	62,50	-	13,57	4,61	19,32	-
500-1.000	71,55	0,74	7,57	7,09	13,03	-
1.000	76,33	-	3,26	13,49	6,92	-
<i>U svemu</i>	68,95	0,39	24,01	4,23	2,40	0,02

Broj katoličkih gospodarstava vrlo je visok u najsitnijih i sitnih gospodarstava. U velikih i u prvoj kategoriji srednjih gospodarstava potisnuo ih je znatan udio pravoslavnih gospodara. U viših kategorija broj katoličkih gospodarstvenika se podiže, kod onih s preko 1000 j iznosi 76,33% cijele površine. Da bismo vidjeli koliko zemlje pripada Hrvatima, bilo je potrebno razlučiti katolike kojima je materinski hrvatski jezik od onih čiji je materinski jezik neki drugi. U ovoj diobi otkrivamo da od rimokatoličkih gospodarstava 78,48% pripada Hrvatima. Nije bez vrijednosti baciti pogled i na pojedine kategorije: u

kategoriji do 1 j bez oranica i livada Hrvatima pripada 78,06% cijele površine; do 1 j s oranicama i livadama 89,33%; od 1 do 5 j 94,39%, preko 5-10 j 93,96%, 10-20 j 91,93%, 20-50 j 87,78%, 50-100 j 75,83%, preko 100-200 j 72,71%, preko 200-500 j 68,73%, preko 500-1000 j 60,77%, preko 1000 j 41,42% cijele površine te kategorije.

Razmotrimo li vlasništvo prema županijama, konstatiramo sljedeće: vlasništvo nad zemljom u zapadnim županijama podijeljeno je uglavnom prema postotku udionštva u broju žiteljstva između katolika i pravoslavnih, osim u Ličko-krbavskoj županiji gdje katolici čine 48,86%, pravoslavni 51,13% žiteljstva, ali drugima pripada gotovo 60% zemlje. Iscrpnije će sve te činjenice pokazati tablica br. 10.

Tablica 10

Županije i gradovi	Od cijele površine gospodarstva ide postotaka na gospodare po vjeri					
	Rimo- katoli- čka	Grko- katoli- čka	Pravo- slavna	Evan- geli- stička	Izrael- ska	Ostalo
Žup. Lika-Krbava	40,29	-	59,71	-	-	-
Modruš-Rijeka	67,77	-	30,96	1,00	0,27	-
Zagreb	73,15	1,41	20,42	2,06	2,96	-
Varaždin	96,36	0,18	0,88	0,01	2,57	-
Bjelovar-Križev.	81,05	0,04	15,49	1,82	1,60	-
Požega	76,20	0,03	20,21	1,31	2,19	0,06
Virovitica	68,36	0,01	10,98	15,17	5,45	0,03
Srijem	49,87	0,60	42,69	5,28	1,52	0,04
Grad Zagreb	90,95	0,01	4,29	0,74	4,01	-
Varaždin	93,09	0,01	0,07	0,07	6,76	-
Osijek	81,49	-	8,78	4,06	5,67	-
Zemun	79,86	-	19,44	0,61	0,08	0,01
U svemu	68,95	0,39	24,01	4,23	2,40	0,02

U istočnim, slavonskim županijama, postotak kojim pravoslavni participiraju u vlasništvu nad zemljom je posvuda manji od onoga koliki je njihov postotak u broju pučanstva. U Virovitčkoj županiji drže 10,98% zemljišta (19,73% stanovništva 1890.), u Požeškoj županiji 20,21% (27,19% stanovništva), u Srijemskoj 42,69% (prema 46,29% pravoslavnog žiteljstva). Virovitička županija je u najvećoj mjeri multikonfesionalna županija. U njoj evangelici drže 15,17% površine zemlje, u čemu nadmašuju i pravoslavne. U njoj i židovska gospodarstva, koja čine 5,45 cijele površine, nadmašuju ostale hrvatske županije.¹⁸

Prema tome, težište cijele ratarske produkcije u Banskoj Hrvatskoj ležalo je na malom (5-10 i 10-20 j) posjedu i u prvoj kategoriji srednjega posjeda (20-50j). Od cijele površine oranica, vrtova i livada koja iznosi 3 198 077 j, otpada na ove tri kategorije 2337 882 jutra, što čini oko 73% cijele površine oranica, vrtova i livada. Najviše oranica i vrtova imaju istočni dijelovi Banske

¹⁸ M. ZORIČIĆ, "Gospodarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu," *Viestnik Kralj. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu*, knj. 2, Zagreb 1900, 39-42.

Hrvatske (Srijemska i Virovitička županija). Razmjerno najmanje obradivog tla ima Modruško-rijeka i Varaždinska županija. Budući da je na malom za ratarstvo korisnom prostoru bilo puno stanovnika, i da ga ono nije moglo prehraniti, bilo je jasno da će to stanovništvo potražiti zaradu izvan zavičaja. Kako unutarnja kolonizacija, koju je preporučivao i Zoričić i mnogi rodoljubi, nije uspjela, narod se iseljavao u inozemstvo, ponajviše u Ameriku. Masovna iseljavanja zahvatila su i Hrvate i Srbe.

Dakle, za ratarstvo koristan prostor nije bio dostatan da prehrani svoje stanovništvo. Stoga želimo u sljedećim redcima ispitati koliko je ratarskog tla pripadalo u nas svakom pojedinom rataru, i s obzirom na broj stanovnika i proizvodnju najvažnijih žitarica (krušarica) doći do podatka je li moglo ratarsko tlo hraniti stanovništvo koje je na njemu živjelo. Želimo također vidjeti koliko je na svakog žitelja otpadalo korisne poljoprivredne površine.

Zahvaljujući naporu dra Milana Kresera, znamo da je na svaku pojedinu osobu, koja je 1910. živjela u Hrvatskoj i Slavoniji od prvotne produkcije, otpadalo 1 jutro i 1035 četvornih hvati ratarskog tla. God. 1900. na svaku osobu otpadalo je pak 1 j 1109 četvornih hvati. Dakle, u prvom desetljeću 20. stoljeća privilegirana, dragocjena površina se smanjila za 74 četvorna hvata. Uzrok je jednostavan: veći porast ratarskog žiteljstva i manji porast ratarske površine.

Na svaku osobu koja je živjela od ratarstva otpadalo je 1900. ratarskog tla po županijama:

1. Ličko-krbavska	1 j 491 četvorni hvat
2. Modruško-rijeka	1 j 1120 četvornih hvati
3. Zagrebačka	1 j 503 četvorna hvata
4. Varaždinska	1 j 1436 četvornih hvati
5. Bjelovarsko-križevačka	1 j 1228 četvornih hvati
6. Požeška	1 j 531 četvorni hvat
7. Virovitička	2 j 604 četvorna hvata
8. Srijemska	2 j 867 četvornih hvati. ¹⁹

U tome nas je nadmašivala ne samo Ugarska s 2 j 638 četvornih hvati, nego i Bosna i Hercegovina.

Zbog velike gustoće žiteljstva u Varaždinskoj županiji nije na jednu osobu pripadalo ni 1 jutro. U drugim županijama na jednu je osobu bilo nešto više od jednoga, a u Virovitičkoj i Srijemskoj preko dva. Ovdje moramo uzeti u obzir da se u slavonskim županijama znatna ratarska površina nalazila u rukama nekoliko veleposjednika, a ne u rukama mnogih ratara, trebala zapravo izlučiti iz izračunavanja, što sliku čini još pesimističnijom.

Bitno je pitanje: Može li ratarsko tlo hraniti svoje žitelje? To znači uzeti u obzir sve produkte te zemlje, ali prije svega ono što je osiguravalo kruh svagdanji, a to su žitarice koje u našoj prehrani zauzimaju najvažnije mjesto: pše-

¹⁹ M. KRESER, *Gustoća žiteljstva*, 84.

nica, ječam, kukuruz. Razlike u urodu koji otpada na svaku osobu u pojedinim županijama su znatne. Početkom 20. st. u Ličko-krbavskoj i Modruško-riječkoj županiji proizvodila se neznatna količina krušarica: 154 kg na jednog ratara i 139 kg na jednog stanovnika, odnosno 176 kg na 1 ratara i 131 kg na 1 stanovnika. U drugim županijama stanje je bilo ovakvo:

Zagrebačka	333 kg na 1 ratara i 259 kg na 1 stanovnika
Varaždinska	278 kg na 1 ratara i 254 kg na 1 stanovnika
Bjelovarsko-križevačka	526 kg na 1 ratara i 453 kg na 1 stanovnika
Požeška	495 kg na 1 ratara i 399 kg na 1 stanovnika
Virovitička	918 kg na 1 ratara i 626 na 1 stanovnika
Srijemska	1463 kg na 1 ratara i 1022 kg na 1 stanovnika. ²⁰

Iz predstavljenih podataka jasno je da je Srijemska županija podmirivala skoro 37% svih krušarica u Hrvatskoj i Slavoniji, da je u njoj proizvedeno devet puta više nego u Ličko-krbavskoj županiji. Da bi se došlo do podatka koliko je krušarica potrebno godišnje po jednom stanovniku, obično su se sve žitarice svodile na raž, pa se uzimalo da je za prehranu za jednu osobu trebalo 340-350 kg raži godišnje. Jasno je dakle da Ličko-krbavska, Modruško-riječka, Zagrebačka i Varaždinska županija nisu proizvodile dostatne količine ni za ratarsko življe tih županija, a Virovitička i Srijemska su višestruko nadmašivale te potrebe. Kad se odbiju sve ostale potrebe koje se moraju od uroda podmiriti, za sjeme, za prehranu stoke i peradi, za pecare i pivovare, jasno je da je Hrvatska na početku 20. st. oskudijevala u krušaricama. Nedostatak je iznosio oko 800000 metričkih centi. Prema tome na početku 20. stoljeća pretežno ratarsko žiteljstvo, ono kojemu je kruh glavna hrana, bilo je na rubu gladi.

Pogled na strukturu zvanja i zanimanja našega stanovništva pokazuje velik nerazmjer između onih koji žive od prvotne produkcije i onih koji osiguravaju egzistenciju iz drugih izvora. Problem je bio dvostruk: prvo način bavljenja ratarskom proizvodnjom. Ono što se svugdje brzo uoči jest sporost. I nepovjerenje koje je njena trajna pratilja. Novine i brzina ulaze u svakodnevni život uz silna uvjeravanja, kako u život građana, tako napose seljaka.

Već je Zoričić upozoravao kako su najgušće kod nas naseljeni krajevi u kojima je prvotna produkcija jedini izvor zarade. Za nas kao da nije vrijedilo pravilo da prvotna produkcija uzmiče u područjima gdje je gustoća žiteljstva veća. U Zagrebačkoj, Varaždinskoj i Ličko-krbavskoj županiji, gdje je gustoća žiteljstva najveća, obrt i trgovina i drugi izvori zarade najmanje su se razvili. Kad su se problemi razvili, vlast im nije mogla doskočiti drukčije nego da širom otvori vrata za put u - Ameriku.

Gospodarski život Hrvatske, pa tako i Srba u njoj, sveo se ponajprije na ratarstvo. Ali, kako rekosmo, ni to nije bio glavni problem. Glavni problem je bio sam način gospodarenja na tom privrednom području. Analitičari gospodarskog života slažu se da je ratarstvo u nas ostalo najmanje dva desetljeća nepromijenjeno, bilo je produžetak jednoga drevnoga načina života, što se u

²⁰ Isto, 87.-88.

nas često izražavalo istinitom izrekom: "Plete kotac kao i otac." Ista razradba gospodarske kulture, ista intenzivnost obrađivanja tla, neznatno povećanje obradivog tla (posljednja dva desetljeća 19. st. tek 2,51% - od 32,34% na 34,85%) i to ponajprije iskorištavanjem livada, pašnjaka i šuma, a tek minimalno pretvaranje neproduktivnog tla u produktivno, nedostatan gnojenje samo prirodnim gnojem bez mineralnih gnojiva, učinilo je da je prosječni prihod po jutru vrlo nizak.

Rekapitulirajmo: srpsko stanovništvo u Banskoj Hrvatskoj ponajprije je poljoprivredno stanovništvo. Kao takvo ono je u životu dijelilo sudbinu drugih stanovnika, jednako prepušteno nedaćama prodora kapitalizma, nespremnosti i neznanja da se prihvatiti novo. Hrvatska kao izrazito ratarska zemlja, s neproduktivnim načinom gospodarenja i u toj grani, s neznatnom obrtnom djelatnošću i poduzećima najmanjim u Monarhiji, morala je postati iseljenička zemlja, a u tom su procesu i Srbi, kao što je spomenuto, imali znatan udio.

Obrt i rudarstvo

Srbi su na poseban način bili ponosni na svoje obrtnike i trgovce. Ni jedan im rodoljubni izvor nije uskratio svoju pohvalu i priznanje. I zaista: dok seljaštvo predstavlja potencijal s kojim se ponosi i na koji se računa, osobito poslije faze buđenja i odgoja, obrtnici i trgovci su ona snaga na čiju se svijest apelira i na čiju se novac računa. Oni predstavljaju onaj sloj iz kojega se financiraju ideje i pothvati koji oduševljavaju.

Obrtom se bavi tek 2,89% aktivnoga srpskog stanovništva. Potvrdimo to i konkretnim brojevima dobivenim popisom iz 1900: Obrtom se bavilo 8 633 muškaraca i 837 žena, a od njihova rada živi još 9 517 osoba, njihove "svojađi".²¹

Nema tu velikih pothvata, to su sitni obrtnici koji žive u gradovima, trgovištim i selima. Seosko obrtništvo koncentrirano je uglavnom u Srijemskoj županiji (60%) i Požeškoj županiji (oko 10%). Među njima svoj kruh teško, kao krojačice i pralje, u gradu zarađuju i žene. Na selima nisu rijetke ni gostioničarke. Muški su obrti: opančarski, stolarski, čizmarski, remenarski, sedlarski; zidari, tesari, soboslikari, pokrivači krovova, kolari, bačvari, mesari, nožari, još su živi obrti koje ne potiskuje konkurencija šireg poduzetništva. Naravno, tu su vječni, za sva vremena neumrli gostioničari od kojih neki drže i svratišta, kojima su rijetki uskratili svaku pohvalu.

U vremenu koje je predmet našeg zanimanja dolazi u prosjeku jedan pomoćni radnik na jednoga samostalnog obrtnika, a često je obojici egzistencija jednako ugrožena. Pomoćni radnici imaju i kvalifikacije, ali često su uz njih i nekvalificirani radnici. U većim tvornicama nailazimo na činovnike koji vode računovodstvene i knjigovodstvene poslove. Rijetki su, i pismenost im osigu-

²¹ SG I, 124.

rava status. Od početka 20. st. obrt pokazuje određene znakove napretka zahvaljujući ponajprije novčanoj potpori rodbine iz Amerike.

Do kraja 19. st. u fruškogorskim rudnicima te u Bešlincu i Vranovini kraj Topuskog radilo je 39 Srba, među kojima nalazimo i 1 ženu, a od njihova rada živjelo je 65 ljudi.

Trgovina i vjeresijstvo

Kao što je već spomenuto, srpsko rodoljublje trgovačkog sloja bilo je zaista na glasu i priznanja koja su dobivali kao stalež su i te kako opravdana. Nema narodnog pothvata u kojem se nije istaknuo barem jedan srpski trgovac. Je li taj sloj starijeg podrijetla, stvoren suradnjom s trgovcima svinjama iz Srbije u prijašnjem razdoblju (18. stoljeće i prva polovica 19. stoljeća), ili je napredak srpske trgovine u Hrvatskoj omogućen potporom iseljenih rođaka, predmet je druge rasprave. Ovdje možemo konstatirati činjenicu da se ovom unosnom granom privrede uspješno bavilo 1900. godine 2 673 osobe ili tek 0,82% prema ostalom aktivnom srpskom stanovništvu. Ali srpski trgovac i u gradu i na selu je snaga s kojom se ozbiljno računa, raspravlja, bori. Oko 60% seoskih trgovaca su u Srijemskoj županiji, 20% u slavonskim županijama, a tek oko 7% u dijelu koji zovemo uža Hrvatska.

I među trgovcima ima razlike: postoje samostalni trgovci, vlasnici većih ili manjih samostalnih trgovina s pomoćnim, kvalificiranim ili nekvalificiranim radnicima i naučnicima. Trgovački duh je najdomišljatiji pa se trgovalo najrazličitijim robom: drvom, stokom, ugljenom, žitaricama, željeznom i kovanim robom, mješovitom robom, pićem, konfekcijskom robom, tekstilom.

I u ovo područje polako stupaju blagajnici, knjigovođe, funkcionari u srpskim štedionicama. Godine 1900. bilo ih je 223, od kojih su 4 žene.²²

Promet

Brzina se neopazice uvlači u život naših ljudi i krajeva s kraja 19. st. U prometnim službama radi 1123 srpske osobe (od čega 41 žena), a od njihova rada živi još 1878 osoba. U prometu kruh zarađuje 0,35% od ukupnoga aktivnog stanovništva.²³ Strukturu ovoga zvanja čine samostalni radnici, željeznički, poštanski i brzozajvni činovnici i službenici i razno pomoćno osoblje. Osim toga ovamo pripadaju i prijevoznici (kirijaši) i još uvijek na ugodnu uslugu spremni fijakeristi.

²² SG I, 124.

²³ Isto, 124.

Javne službe i slobodna zvanja

To su svakako najuglednija zvanja za koja treba završiti i najviše škole, a i na svako manje činovničko mjesto često se gleda kao na luku spasa i traži "veza" kako da je se dokopa. Strukturu ovih zvanja čine zaposleni u autonomnoj upravi i zakonodavstvu, pravosuđu, bogoštovlju i nastavi, kako na razini države i zajedničke uprave, tako i na županijskoj, gradskoj i općinskoj razini. Ovamo spadaju suci, državni odvjetnici, odvjetnici i kr. javni bilježnici, svećenici, visoki činovnici, dakle ljudi koji su do svojih zvanja i položaja došli s diplomom zagrebačkog ili nekoga od europskih sveučilišta. Ali, da bi uprava, zakonodavstvo i pravosuđe funkcionirali, kao i lokalna uprava i samouprava, moralo je biti i viših i nižih činovnika, "dnevničara", administracije na čiju se sporst svi ljute i koju svi klevetaju, ali ona si je budućnost osigurala u svim uredima od Vlade do općinskog ureda. Većina ih ima srednju spremu, a na selu i manju kvalifikaciju.

U ovoj skupini zvanja radile su 4 203 osobe srpske narodnosti (od toga 314 žena). Krajem 19.st. u svim tijelima javne uprave radila su 894 srpska činovnika i 784 dnevničara. Katolika je u svim tijelima javne uprave bilo zaposleno 2 652 činovnika i 1896 dnevničara, grkokatolika 13 činovnika, 5 dnevničara, evangelika 88 činovnika i 7 dnevničara te Židova 92 činovnika i 13 dnevničara.

U ovoj skupini zvanja radilo je ukupno 3 739 činovnika i 2 705 dnevničara. Pravoslavni su zauzimali 24% mjesta javne uprave, dok su katolici zauzimali 70%.²⁴ Već ove brojke govore da toliko naglašavana neravnopravnost Srba i rado isticano "građanstvo drugoga reda" upravo na ovom području obnašanja javnih funkcija, nema potvrde u stvarnosti. Kad se pak uzmu funkcije koje Srbi u Hrvatskoj obnašaju u ovo vrijeme, protesti s hrvatske strane postaju vrijedniji pažnje. No, o tome će biti riječi kasnije.

U intelektualna zvanja spadaju još sveučilišni profesori, profesori i učitelji srednjih i stručnih škola, viših i nižih pučkih škola i dječjih vrtića, privatni učitelji i odgojitelji. Žene su radile kao učiteljice i privatne odgojiteljice. U ovim nastavničkim zvanjima 1900. radile su 702 osobe. U tu skupinu spadaju i pravoslavni svećenici. Krajem 19. st. bilo ih je 475, a u sljedećem desetljeću broj zvanja je opao na 435. Malen broj, ali nadasve utjecajan. Jedva da će se moći osporiti ocjena da je pravoslavnoj crkvi i njezinim službenicima u to vrijeme bilo važnije stvoriti dobrog Srbina nego pobožnog vjernika pravoslavlca. I tu je ulogu pravoslavno svećenstvo vjerno ispunjavalo.

U "muška" zvanja spadalo je još zvanje odvjetnika i javnog bilježnika. Krajem 19. st. ukupno ih je 68, ali su u razvoju srpske nacionalne misli igrali važnu ulogu.

²⁴ SG I, 132.-134.

Zdravstveno osoblje

U ovu skupinu zvanja ubrajaju se područni i privatni liječnici, ljekarnici i ljekarnički vježbenici, magistri farmacije, veterinari, činovnici i dnevničari zdravstvene struke. Liječnički poziv je još uvijek "muško zvanje", ali među ljekarnicima nalazimo jednu ženu. Naravno, čast primalje je "ženski" posao (krajem 19. st. 93 zaposlene). Ako je suditi po 165 zaposlenih u ovoj skupini, Srbi se nisu osobito odazivali ovim zvanjima. Nadmašivali su ih Hrvati (1 011) i prema postotku stanovnika, Židovi (125).²⁵

Kućna služinčad

Riječ je najčešće o seoskim ženama zaposlenim u gradovima kod bogatijih obitelji, ali i u manjoj mjeri o muškarcima. Na taj način zarađivalo je minimalno za život 1756 ljudi (ili 0,48%). Odnos kućne služinčadi, pomoćnica u kući i njihovih gospodara zasnivao se na "Službenom redu" iz 1857., a ta pravna regulacija vrijedila je do sloma Monarhije.

Posebni i umirovljenici

Na cjelokupno zaposleno stanovništvo otpadalo je 0,54% ove skupine. U statistikama ova su zvanja stavljena zajedno, što ne odgovara njihovim životnim obilježjima. Posebnici (Rentiers) bili su posebna skupina bogatih ljudi koji žive od dobiti na uloženi novac (ili na vlasništvo), a umirovljenici jedva da su u nekom vremenu predstavljali kategoriju o kojoj se bilo tko posebno brinuo. U svakom slučaju 943 osobe su popisane u ovoj skupini zvanja. Umirovljeničku skupinu činili su isluženi činovnici tijela javne uprave te prosvjetnih, znanstvenih, kulturnih i zdravstvenih ustanova, koji su u strukturi srpskoga gradskog stanovništva činili 3,45% umirovljenika.²⁶

ZAKLJUČAK

Ovim smo radom željeli predstaviti broj i teritorijalni raspored Srba u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, te strukturu zvanja i zanimanja srpskog stanovništva. Cijelo to stoljeće udio pravoslavnog žiteljstva u ukupnom stanovništvu Hrvatske konstantno je opadao. Sigurnije podatke imamo za razdoblje 1840-1900. Prema njima Srbi su 1840. činili 31,41% ukupnog žiteljstva, a 1900. 25,52%. Mislimo da se ova činjenica može objasniti većom smrtnošću srpskog žiteljstva (osobito djece i žena), a ova pak uvjetima života (izrazito slabi higijenski uvjeti, veća opterećenost u radu). Smrtnost je naročito velika kod žena, pa je kod pravoslavnih u prosjeku u svakoj dobi gotovo dvostruko više udovaca nego kod katolika.

²⁵ SG I, 135.

²⁶ SG I, 124.-135; u ovom poglavlju sam se služio istraživanjem dr. A. Szabo, 113.-133.

Pogled na kartu govori nam da postoje četiri glavna kompleksa područja na kojima živi srpsko stanovništvo u Banskoj Hrvatskoj. Prvi kompleks proteže se od gračačkog do gradiškog kotara uz bosansku granicu, formiran povijesnim zbivanjima u hrvatsko-turskim ratovima migracijama vlašskog stanovništva, koje se kasnije integriralo u srpsku narodnu zajednicu. Drugi kompleks čini istočni dio Bjelovarsko-križevačke županije. Treći kompleks čini kotar Pakrac (pakrački kraj je nazivan "Mala Vlaška"), neke općine kotara Daruvar. Četvrti kompleks prostire se u znatnom dijelu Vukovarskog kotara odnosno čine ga istočni dijelovi Srijemske županije.

Važno je napomenuti da je srpsko stanovništvo uglavnom pomiješano sa stanovništvom drugih narodnosti, osobito Hrvatima, pa i u mjestima, koja su mu glavna sjedišta. Nije velik broj općina koje imaju preko 80% srpskog stanovništva. Izuzetak je donekle Srijemska županija, ali u njoj pravoslavno stanovništvo nije nikada imalo apsolutnu većinu. U svim ovim predjelima Hrvati se isprepliću sa srpskim stanovništvom i u većim i u manjim naseljima. S izrazitom srpskom većinom od preko 80 i 90% geografski su povezane tek dvije, najviše tri općine.

Znatan dio srpskog žiteljstva čini agrarno stanovništvo. Udio Srba u stanovništvu hrvatskih gradova nije osobito velik, no njihova uloga daleko nadmašuje njihov broj. Bogatstvo i političke funkcije temeljni su razlozi te činjenice.

S U M M A R Y

SERBS IN CROATIA: STATISTICAL SHOWING (1883-1903)

The author shows the numerical and territorial distribution of the Serb population in Croatia during the 19th century and the structure of their vocations and occupations. Throughout 19th century, the participation of the Orthodox in the Croatian population demonstrated a decline. While in 1840 they represented 31,41% of the population, in 1900 that participation was only 25,52%. The Serbs were mixed with other nationals even in places where they were majority. Only in few districts, their participation in general population exceeded 80%. The majority of Serb population is made of agrarian inhabitants. However, although their participation in cities was not great, their economic strength and political positions were responsible for their relatively great influence.